

HUSZ MÁRIA

A kulturális örökség társadalmi dimenziói¹

*„Az örökség, kötelékünk a múlthoz, amellyel együtt élünk ma,
és amit tovább adunk a jövőendő nemzedékeknek.
Kulturális és természeti örökségünk az élet és az ihlet két helyettesíthetetlen
forrása. Próbaköveink, viszonyítási pontjaink, azonosságunk” (WHC, 1996).*

Mi az örökség?

Az örökség-paradigma megjelenése és kiterjedése a közép-európai kulturális diskurzusokban az egyesülő Európa kívánalmai mellett elválaszthatatlan egy világméretű trendtől. Az örökség (heritage, patrimoine), kulturális örökség (cultural heritage, patrimoine culturel) annak ellenére, hogy definíciója nem egységes, az 1970-es évektől fogva egyre jelentősebb fogalom mind a tudományos, mind a politikai diskurzusokban, s a nemzetközi gazdaságpolitika egyre jelentősebb tényezője. Globális jelentésre különösen a világörökség-kategóriához kapcsolódva tett szert.

A római *patrimonium* kifejezés egy meghatározott csoport és bizonyos konkrét anyagi javak közötti sajátos kapcsolatot, családi, rokoni jogot jelentett (Chastel, 1997). Az egyik generáció örökölt a másiktól (örökösödés, áthagyományozás.) Tágabb értelemben olyan birtokra, ingatlanra utalt, amely tartós jövedelemforrást, s egyben tekintélyt biztosított. Szűkebb halmaz, mint a hagyaték, mert nem vonatkozik eldobott, vagy szokásszerűen továbbhasznált dolgokra, viszont beletartoznak az eszmék, történetek, hagyományok, szokások, és rítusok is. Az örökös válogat a hagyatékból: mit hagy veszni, mit becsül meg, tart fenn és ápol. Döntéseinek tétje a megértés, az emlékezés, és a későbbi használat lehetősége. A létező, tradíciót és identitást tanúsító, megerősítő és továbbörökíthető javak ily módon vesznek részt – a közösség tagjai és intézményei között folyó érintkezések során, a múlt akár többszöri elidegenítésével és visszavételével – a jövőt is formáló társadalmi képzelet alakításában. Mindez a közösség kohézióját, összetartozás-érzését, másoktól való megkülönböztetését táplálja. Az áthagyományozott javakat kísérő, vagy helyettesítő elbeszélések ugyanis a közösség rangját, hírnevét, tagjainak jogos büszkeségét emelik ki, teszik érzékelhetővé, azaz objektíválják. E narratívák tárgya, címzettje és referense egyaránt a közösség (Wessely, 2005: 20), amely általuk egy egynemű és ellentmondásmentes szimbolikus világ ernyőjének védelmét élvezzi.

A római jog örökségfogalmának kialakulása óta jelentősen módosult kategória, késő modern jelenünkben sajátos módon újjászülve képes betölteni a közösség, az identitás, a folytonosság és a történelmi eszmék táplálásának, fenntartásának szerepét (Lowenthal, 2004). Az örökség paradigmája ma a reflektált múlt, a társadalmi képzelet talajaként, az öskultusz modern formájaként működik. A ma embere az örökség eszközeivel, annak nyelvén tud megélni és életben tartani elvont entitásokat.

¹ Elhangzott a I. Durkó Mátyás-konferencián, Debrecen, 2006. szeptember 26-27.

Az örökséget egyszerűen olyan különös kulturális terméknek tekinthetjük, amely a jelen szellemi újraalakítását szolgálja, azt állítja elő, mégpedig a kulturális szerveződés tudatos eszközeivel (Fejős, 2005: 73). Az örökségek hatása a társadalomgazdasági, politikai és szociokulturális dimenzióktól turizmusipar által menedzselte attrakcióikig terjed.

A történelem, az emlékezés, a múltfogalom és a tradícióválasztás az időstruktúrához, a nevezetes dolgok, tárgyak és cselekvések pedig *helyek*hez kötődnek. A térdimenzió és a konkrét helystruktúra az antropológiai kultúrakutatás terepe. A történetek, a mitológia, és a vallás mellett az örökségképzés köti össze és dinamizálja a tér-idő rendszereket. Előadásomban az örökségfogalom alakulását az *idő* viszonylataiban értelmezem.

Az örökségfogalom történeti dimenziói

Az antikvitásnak és a középkornak nincs épített öröksége. Az emberek az örökölt városhálózatot élék, használják, alakítják. Alois Riegl szerint a középkor csupán „intencionális” műemléket tartott számon, a reneszánszsal született meg a „történeti” műemlék (Erdősi – Sonkoly, 2004: 9). A múlttal való együttélés tudatosulása – azaz a hol aktív, hol passzív viszony ahhoz, amit az elődök hagytak –, a nemzettudat kialakulásának velejárója volt.

A *nemzet*, mint szimbolikus értékekkel integrált közösség, a *haza*, mint az összetartozás vágya és célja, valamint a nemzeti örökségnek a szimbolikus javaktól a kultúrára és intézményeire vonatkoztatott eszméje a francia forradalomban jelent meg. A hatalmi jelképek és a műkincsekben megtestesülő múlt eltörlésére irányuló vandalizmus megfékezésére Talleyrand, Grégoire abbé és Cambon a kultúra olyan fogalmával operált, amely az ország történelmi kontinuitását, a szabadság és a művészet megfélemletését, a műemlékeknek a nemzeti oktatásban szánt szerepét deklarálta. Ennek eszköze a szimbolikus objektívációk gyűjtése és a megőrzése volt. A zsarnokság, az egyenlőtlenség és a babona jelképeinek kontextusát fel kellett váltani a közvetlen tartalomtól és múltbeli történelmi funkciótól függetlenített kultúrafogalommal. A művészeti és tudományos emlékek elpusztítását tiltó, és a teljes történelmi örökség megőrzését elrendelő dekrétum a jakobinus terror alatt született, és máig érvényes. A műemlék épületre, sírra, szoborra, üvegablakra, technikai találmányra vonatkozott, mindarra, ami a nemzet történelmét dokumentálhatja. Ez azt jelentette, hogy a művészet, irodalom és a tudomány eladdig személyes, családi érdekkörbe tartozó emlékei egy mind bonyolultabb intézményrendszer illetékességi körébe kerültek, amely teljesítette a kontextustól való megfosztás funkcióját, profanizálta, semlegesítette őket. A műalkotások, eredeti rendeltetésük zárójelbe tételével az emberi szabadságot, a független fantáziát, alkotóképességet tették közkinccsé a nemzet minden tagja számára, akik ez által a nemzeti kultúrában osztoztak. Paradox módon a hadizsákmány muzealizálása indította be azt a folyamatot, amely a háborúk befejeztével az eredeti helyükre visszajuttatott műalkotásokat a nemzeti örökség tudatosítóként, az európai múzeumokat pedig az emberiség örökségeinek egyik letéteményeseként értelmezi (Radnóti, 2005).

Az állampolgári érdekek pusztá egyezésén kívül a modern 19. századi történelmi nemzetfogalom konstrukciójához is szükség volt olyan metaforákra, mint a leszámolás, a hősi múlt emlékezete, a történelmi örökség megőrzése. A nemzet tehát önmaga megalkotása közben *hozta létre* saját örökségét. A 19. században szilárdult meg a nemzeti tudat szempontjából fontos műemléki örökség intézményesülése. A

„megismerni és megővni” jelszava Európa-szerte nemzeti múzeumépítési lázban fejeződött ki, amely a felvilágosodást tagadó *nemzeti romantika* eszméivel karöltve elsősorban a középkori emlékek egybegyűjtésével, restaurálásával és bemutatásával tűnt ki, s politikai motívumokkal dúsulva a nemzetállamok legitimitását szolgálta. Bár a múlt aktualizálásának vágya időnként a helyreállítás torzításaihoz vezetett, azáltal, hogy a közösség némely romokat, kastélyokat, bástyákat haszontalannak nyilvánítva a régi dolgok sorsát az értelmiségiekre hagyta, megteremtette a régiségkereskedelmet (Chastel, 1997).

A 20. század világháborúit követően az újjáépítés és modernizálás jövőorientált-sága az örökség kérdését zárójelbe tette, vagy átértelmezte. Magukat közösséginek hirdető ideológiák a nemzeti kulturális örökség politikai újraírásának igényével léptek fel. A hatvanas években az örökölt vagyonnal alátámasztott nemzeti öntudatot sokkal szerényebb figyelem, a saját összetettségére eszmélő társadalom *néprajzi érdeklődése* váltotta fel. A népi hagyományok ápolása regionális múzeumok alapításához, a dolgos életet idéző, érzelmileg telített tárgyak nosztalgijához, az élő múlt kultuszához vezetett. Az 1960-as évekig a történeti műemlék jelentette az örökséget. Gyűjtés és osztályozás szempontjából a lelet régisége volt a döntő szempont.

A modernitás utópikus energiája, általános lendülete, a tudás végtelen progressziójába vetett hite az újdonság-értéket helyezte szembe az elavulással. A jelen-érzés felfokozottsága a fogyasztás állandó növelésére, a birtoklás elsődlegességét hangsúlyozta. Az 1970-es és 1990-es évek között az identitáspolitikai mozgalmak megélenkülésével különböző alternatív, regionális és etnikai kultúrák írták fölül a hagyományos nemzeti örökség-elveket. A kulturális örökséget a hetvenes évek végén a *kollektív emlékezet* fogalmával párosították. A jóléti társadalom válságát jelző konzervatív eszme jelenközpontúságot, aktív toleranciát (a többértelműség bátoritását), politika-ellenességet, populizmust, érték-konzervativizmust hozott. Objektívációs szférái a történelem, a *tradíció* és a kultúra metaforáival táplálták az erkölcsi személyiség identitástudatát (Husz, 2001: 70). Az amerikai tömegkultúra elemei, a reklám, a tömegkommunikáció, a különböző minőségek ömlesztése, a sztereotipizálás, a szórakoztató termékek tömege és egyben az ezekkel szembeni frusztráció, a lazább hagyományos szerkezetű államok morális kendőzetlensége, egy történeti-relatív, pánasztétikai szemléletet hozott Európába. A haladás és fejlődés metaforáinak dekonstrukcióját az idő dimenziója mentén elvégző társadalom- és kultúraelméletek a modernség végeként (Habermas), a történelem végeként (Fukuyama), sőt a dolgok végeként (Derrida) értelmezték az előállt *posztmodern szituációt*.

Múlt, történelem, emlékezet, tradíció

– az örökség-paradigma újfajta beágyazódása

Az örökség-paradigma feltűnése a nyugati világ jelenlegi társadalmi, gazdasági és szellemi környezetébe, ismét paradoxnak tűnik. A posztmodern követő, második (Beck, 2000), vagy reflexív modernitást (Beck, Lash, Giddens, 1994) néhány kortárs gondolkodó hipermodernitásként (Baudrillard, 1988) írja le. A posztmodernből kinövő „reflexív modernitás” embere hibrid, kooperatív, nem normatív kultúrával rendelkezik (György, 2005: 127), s úgy teszi otthonossá a világot, hogy megtalálja, vagy kitermeli a neki megfelelő legendákat, mítoszokat. Megalkotja a múltat, míg a múlt továbbélő nyomaiban magára ismerhet. Az idő- és térsűrítés világában azonban a *szinkronitás* modellje jelentősebb, mint a diakroniáé. A fejlett szatellit technológiáknak és egyéb multimédiás kommunikációs csatornáknak köszönhetően lehetővé

válí a történelem nyomon követése, ahogy az éppen történik. Walsh (1992) utal Baudrillard (1988) „halott pont” fogalmára, ami szerint van egy pont, amikor a történelem többé már nem valóságos, mert már nem vagyunk képesek különbséget tenni az igazság és a fikció között. Ez a „*hiperrealitás*” birodalma, a tömeggyártás és a „*hiperfogyasztás*” világa, ahol a múltat állandóan szimulálják. A posztmodern utáni mentalitás ebben a helyzetben keresi identitását, vágyik az eredetiségre és áhítja az örökséget.

François Hartog úgy írja le az időhöz való viszony későmodern állapotát, hogy a 20. század jövőorientáltságát az autentikus múlt maradványait még őrző jelen kultúra váltotta fel. Ezt olyan mentalitástörténeti fordulópontként értelmezi, amelynek jelentősége a reneszánszhoz vagy a felvilágosodáshoz fogható (Hartog, 2003). A *prezentizmus*, azaz jelenközpontúság elmélete a kulturális örökség fogalmát a nyugati világszemlélet tágasabb időtartományába helyezi. A *posztmodern emlékezetfordulat* a képzelet határait nem az univerzum felé tágítja, hanem a helyi értékekre figyelő globális cselekvésre irányul. Így az „örökség fogalom magában hordozza az emlékek társadalmi hovatartozásának momentumát: nem általában ’az’ örökséget, hanem valakinek, valamely közösségnek az örökségét jelöli, s ez által bizonyos szubjektivitásra tesz szert” (Fekete, 2005: 112). Az absztrakt-ideális vonatkoztatási rendszerek és a közvetlen kisvilágok, helyi közösségek kulturális normái persze nehezen összeegyeztethetőek. Úgy tűnik, a kulturális javakhoz való viszonyulás rendszere, a múlt emlékeinek modern kezelése, kutatása és bemutatása van átalakulóban. A képzelet egyre közeledik az emlékezés birodalmához.

A *múlt* azzal kapcsolatos, ami valaha is megtörtént, míg a *történelem* a múltból kiragadott, különböző hipotézisek magyarázata az egymást követő jelenek szempontjából. A történelmi kutatás feltárni és magyarázni szándékozik az idővel mind jobban elhomályosuló múltat, az örökségalkotás viszont kiválogatja a múlt azon eseményeit, amelyek segítik aktuális céljai elérésében (Lowenthal, 2004). Mindkettő jelenléte szükséges azonban – mintegy mentálhigiénés szerepben – az emberi tudáshoz és cselekvéshez. Az örökség kitekintés a jelenből a múltba vagy előre a jövőbe. *Tulajdonképpen az „örökség” a „múlt” kortárs használata, mely magában foglalja annak magyarázatát és reprezentálását.* Pozitív értelme azt a kultúrát és tájat írja le, amit egy közösség megőriz, gondját viseli és átadja a jövő generációnak. Ez szükséges az emberek identitás és valahová tartozás-érzéséhez. Lowenthal (1996) szerint az örökség élteni, táplálja a közösség, a folytonosság és a történelem eszméit, vagyis a ma embere az elvont eszméket az örökség nyelvén képes kifejezni, megélni és életben tartani. *Az örökség nem „rossz történelem”, egyszerűen csak a múlt dicsőítése, ahelyett hogy annak kutatása lenne.* Mivel a reflektált múltat jelenti, ezért mégis inkább a történelemhez hasonló, mint a társadalmi-kulturális folytonosság tapasztalatához, amely az emlékezetben él (Nora, 1999: 142-157). Az örökség a társadalmi gyakorlatban sok különböző dolgot jelenthet, gyakran a múlt elemeinek újratemtése, olyan elemeké, melyek társadalmi értéként részei az örökségnek és büszkén emlékezni akarnak rájuk. Éppen a múlttal való élő kapcsolat megszakadása miatt van szükség tudatos védelemre, megőrzésre. A múlt ezzel megmenekül a pusztulástól, de egyúttal hatalmas felelősséget ró a jelenre, amely életben tartja.

A *történelmi emlékezőzés* azonban hiányos, nem minden örökséget ítél a társadalom megtartásra érdemesnek. Szándékos vagy véletlen folyamatok során, időtől, tértől és társadalomtól függően változnak a társadalmi értékrendszer szűrői. Ebben a kontextusban a múlt önmagában érzelmileg semleges (Fowler, 1989: 60), nem iz-

galmas, nem unalmas, jó, vagy rossz a mi értékelésünk nélkül. Mint örökség vesz fel értékaspektust, személyes, családi, nemzeti, közösségi meghatározottságban, mint a „mi” örökségünk (Hall és McArthur, 1998). Ez alakít kollektív identitást szimbólumok, ikonok, mitológiák formájában. Az örökség nem a múltról szól. Reflexiója inkább annak, ami a jelenben létezik. Az idők során fennmaradt épületek és műtárgyak, a kollektív és individuális emlékek értékelése és interpretációja a jelen igényei szerint, amelyeknek hangsúlyos része az egyének *identifikációja* a társadalmi, etnikai és helyi sajátosságokkal. Ahogyan a 21. század posztmúzeumaiban többé nem a tárgyak gyűjtésén, rendszerezésén van a hangsúly, hanem a bemutatáson, a közösségi rendezvényeken, a használaton, úgy az emlékezésben is megnő a személyes emlékezés, felismerés szerepe, amely egyben örökségként való felismerés, az *örökség megalkotása*. Az örökség szemlélete megszünteti a távolságtartást a múlt fenségessége és az esztétikai megítélés értelmében is, inkább a részesülés, a vágyott közelség igénye elégül ki.

A kulturális örökség elterjedő múlt- és emlékezet-szemlélete és -kezelése szükségképpen kikezdte a történeti diszciplína hagyományos gyakorlatát. A történelemmel szemben, amely nyomokat, a tényeknek való megfeleléseket keres, amelyekből feltárhatja az érvényes összefüggéseket, az örökség embere érzi megnyilvánulásokra vágyik, értelmezés helyett személyes *élményre*. A kulturális örökséget egy közösség számára fontos jelentéssel bíró tárgyak, és az azokkal kifejezett immateriális létezők alkotják. Az örökség elsajátítása során az eredeti tartalom valami újjal, a birtokba vevő értelmezésével gazdagodik. Amikor az örökség-alkotó birtokba veszi a meglévő kulturális hagyományt, a múlt egészére igényt tart. Identitásának táplálása érdekében a múlt eseményeit sajátos céljainak megfelelően interpretálja. Az örökségesítés folyamatában a tudományos igazság bizonyító elveivel szemben, a fellelt legendák és mítoszok teleologikus célok szerinti rendeződnek el. A távoli, idegen, érthetetlen és vad múlt megismerése helyett a jelen világban való otthonosság érzését hivatottak felkelteni. Az örökség által a történelmi emlékek valaminek a tanúbizonyságává válnak. A legendák és archetípusok a (nemzeti) identitás elengedhetetlen részei, akkor is ragaszkodnak hozzájuk, ha nem igazak (Lowenthal, 2004: 65). A történeti tudás és az örökségalkotás egyformán a jelenhez közelíti a múltat, a történelem a megértést kívánja elősegíteni, az örökség viszont az *aktualizálás* munkáját szolgálja, termékeny kapcsolatokat hoz létre régi korok világával. A történeti tudás köztulajdon, az örökség magántulajdon, csoportérdekeket teremt és szolgál. A történelem objektivitásra, érzelemmentességre törekszik, az örökség fenntartja, és bizonyos célok szerint közvetíti a tudást a kiválasztottak számára. Az aktualizálás néha öntudatlan. Ha a megalkotott múlthoz érzelmi kötődések alakulnak ki, annak önálló létében hinni kezdenek.

Az „örökségesítés” tendenciája a mai hipermodern korban élő ember mentálhigiénés szükségletére utal. Ricoeur (1998: in Erdősi–Sonkoly, 2004: 23-37) az emlékezet és a történelem közötti kapcsolatot vizsgálva az egyéni múltbeli élmények feldolgozásától, az egyéni és a kollektív identitás metszéspontjában elhelyezkedő pragmatikus szinten át jut el az etikai-politikai szintig, ahol az örökség problémája feladattá válik. Itt jelenik meg az erkölcsi kötelesség hangneme és a jövőbe vetített emlékezési feladat, az identitás időbeli megalkotásához kapcsolódó felszólítás a következő nemzedéknek való továbbadásra. Az örökségesítés filozófiájában a jövőre vonatkozó, visszaélésektől mentes emlékezési kötelesség az igazságosság szempontját érvényesíti, míg a felejtéskötelesség megszabadít a bosszúállástól, a gyűlölettől.

A megtagadott múlt és a megszépített múlt közönségigény szerinti adagolása jogos, hiszen az örökségben a képzeletbeli múlt áll elő, s ebben a fantázia tölti ki a tények üres helyeit (Lowenthal, 2004: 473-492). Előfordul, hogy egyenesen az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget. Az *interpretáció*, amely intertextuális módon, művészileg elegyíti a bizonyíthatót a képzelettel, nélkülözhetetlen az örökség életre keltéséhez. A posztmodern–későmodern társadalmi szituáció mindent esztétizálni, átélni, megtapasztalni akaró törekvését reprodukálják mind az örökség-alkotók, mind az örökség látogatói, befogadói, és fogyasztói. Az ilyen módon csiszoló képzelet-teli empátia a valóságnál világosabb képet formál. Míg a történelem tudás-értéke terjedése során egyre gyarapodik, az örökség – megfelelő táplálás, használat és ápolás nélkül – megfakul és kiüresedik.

A gondolat nem új keletű. A *tradíció* fogalmáról értekező konzervatív filozófus, Evola (1972; 2005: 113, 149) szerint „egy nemzet történetében többértű – olykor egymással szembenálló – lehetőségeket tud felismerni, amelyek bizonyos módon megannyi ’tradíciót’ tükröznek”. A történelem bizonyos választójain *tradícióválasztás* következik be. „Összehasonlító vallástörténeti, mitológiai, sőt néprajzi tudásunk jelenlegi állása – a megmerevedett tradíciókkal kapcsolatos (H.M.) – nézeteink felülvizsgálatára és a horizont adekvát kiszélesítésére kényszerít bennünket”. Whitehead (1928) ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy azok a „társadalmak, melyek nem képesek egyszerre tisztelni és szabadon alakítani szimbólumaikat, menthetetlenül elpusztulnak”. Orwell (1990) pedig: „vagy mi is gazdagítjuk örökségünket, vagy elveszítjük azt”.

A tradíciók sziklaszilárdságát kétségbe vonó filozófusok mellett etnográfus turizmuskutatók tradicionális társadalmaknak a turizmus hatására feléledő tradícióápolásáról számolnak be. Az archaikus, vagy kisebbségi, ritkaságszámba menő, vagy pusztuló kulturális tradíciók megőrzése, maguknak a még fellelhető dokumentumoknak a rögzítése a leszármazott közösség számára is értelmezi a múltat, és kijelöli azt, ami lehetett volna a jelen perspektívájából (Wilhelm, 2003: 172), egyszersmind felértékeli a használatból kiszoruló, de a turistapiac miatt új megvilágításba kerülő tárgyakat, mint örökséget.

Gyakran ironikus társadalom- és kultúraelméleti diskurzusok változó hangsúlyokat tesznek a „múlt”, „történelem” és „örökség” fogalmai közé. Walsh (1992: 113) például a múlt hamis ábrázolásával vádolja az örökségképzetet, mert kiragadva bizonyos pillanatot vagy pillanatok a múltból, és elszigeteli őket történelmi kontextusuktól. Szerinte a történelem ilyen kezelése eltompítja azt a képességünket, hogy értékeljük az emberek és helyszínek időben való fejlődését. Bizonyítható azonban, hogy népszerűsítő, érzelmes tévésorozatok, bestsellerek növelik a tudományos könyvek iránti keresletet. A fő vádpont mégis az, hogy mindez az örökségipar üzleti céljaiból történik.

Erről másutt lesz szó.

Irodalom

- Baudrillard, J. (1988) *Selected Writings*, ed. M. Poster, Cambridge: Polity Press.
Beck, U. (2000) 'The Cosmopolitan Perspective: Sociology for the Second Age of Modernity', *British Journal of Sociology*, 51. 79-106.
Beck, U. – Giddens A. – Lash, S (1994) *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
Beck, U. – Giddens A. – Lash, S (1994) *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.

- Chastel, André (1997) 'La notion du patrimoine', in Nora, Pierre (szerk.) *Les lieux de mémoire. I.* Paris: Quarto Gallimard, in Erdősi P.- Sonkoly G. (szerk.) (2004): *A kulturális örökség, Budapest: L' Harmattan – Atelier, 97-133.*
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (2004) szerk. *A kulturális örökség*, Bp.: L'Harmattan – Atelier
- Evola, Julius (1972; 2005) *Emberek és romok*, Budapest: Nemzetek Európája Kiadó
- Fejős Zoltán (2005) 'A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái', in György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, Bp.: OSZK, Akadémiai K. 71.
- Fekete Ilona (2005) 'Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények' *Világosság*, 6. 101-115.
- Fowler, P. (1989) 'Heritage: a post-modernist perspective' in Uzzell, D.L. (szerk.): *Heritage Interpretation, vol.1. The natural and built environment*, London: Belhaven, 60.
- György Péter (2005) 'Minden archívum, minden örökség', in György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, Bp.: OSZK, Akadémiai K. 127.
- Hall, C.M. – McArthur, S. (1998) *Integrated Heritage management: Principles and practice*, London: The Stationery Office.
- Hartog, François (2003) *Régimes de l'historicité – Présentisme et expériences du temps*, Paris, Le Seuil.
- Husz Mária (2001) *A magyar neoavantgárd textilművészet*, Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Lowenthal, D. (1996) *Prossessed by the past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*, New York: The Free Press.
- Lowenthal, D. (2004) 'Az örökség rendeltetése' in Erdősi P.- Sonkoly G. (szerk.): *A kulturális örökség, Budapest: L' Harmattan – Atelier, 55-85.*
- Nora, Pierre (1999) 'Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája', *Aetas*, 3, 142-157.
- Orwell, G. (1990) 'Az oroszán és az egyszerű: a szocializmus és az angol szellem', in Orwell, G. (1990) *Az irodalom főlészámolása. Válogatott esszék*. Budapest: Európa, 133-201.
- Radnóti Sándor (2005) 'Antik kulturális örökség – nemzeti kulturális örökség', in György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, Bp.: OSZK, Akadémiai K., 15-17.
- Walsh, K. (1992) *The representation of the Past: Museums and Heritage in the Post-modern World*, London: Routledge
- Wessely Anna (2005) 'A kulturális örökség fogalmának változásai', in György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, Bp.: OSZK, Akadémiai K., 20.
- Whitehead, A.N. (1928) *Symbolism: Its Meaning and Effect*, Cambridge, 1928, 104.
- Wilhelm Gábor (2003) 'Az ősök földjén: japán etnoturizmus és az ajnu mozgalom', in Fejős Z.- Sziártó Zs. (szerk.) *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*, Budapest: Néprajzi Múzeum 152-180.

